

УДК: 598.279.22/.24 (477.54)

Денні хижі птахи національного природного парку «Дворічанський» та його околиць**М.О.Височин, М.В.Банік**

Вивчення видового складу денних хижих птахів і оцінки чисельності окремих видів цієї групи можуть бути використані для індикації збереженості природних екосистем і ступеню впливу на них антропогенних факторів. Для об'єктів заповідного фонду такі оцінки є особливо важливими, зважаючи на несприятливий природоохоронний статус багатьох видів хижих птахів. На території національного природного парку «Дворічанський» і у його околицях (0,75 тис. км², Дворічанський район, Харківська область, Україна) статус, чисельність, особливості біотопічного розподілу та вимог до гніздових біотопів денних хижих птахів вивчали у 2010–2018 рр. За цей період виявлено 22 види, з яких достовірно гніздяться 6 – шуліка чорний (*Milvus migrans*), лунь очеретяний (*Circus aeruginosus*), яструби великий (*Accipiter gentilis*) і малий (*A. nisus*), канюк звичайний (*Buteo buteo*), орел-карлик (*Hieraaetus pennatus*). Ймовірно є гніздування іще 4 видів: осоїда (*Pernis apivorus*), луна лучного (*Circus pygargus*), орлана-білохвоста (*Haliaeetus albicilla*) і підсоколика великого (*Falco subbuteo*). Можливо, гніздяться зміїд (*Circaetus gallicus*) та боривітер звичайний (*Falco tinnunculus*). Решта видів трапляється під час міграції та/або на зимівлі. Найчисленнішим гніздовим видом є канюк звичайний. Отримані дані про відносно високу чисельність орла-карлика, що помітно вирізняє район досліджень поміж інших частин Харківської області. Детально обстежено 40 гнізд хижих птахів. Більшість з них (83%) знайдена у байрачних дібровах. Заплавні ліси всіх типів (діброви, вільшняки, вербняки) – це дуже важливі гніздові біотопи для шуліки чорного і орла-карлика, а байрачні діброви, відповідно, – для яструбів великого і малого, канюка звичайного і орла-карлика. Найчастіше для влаштування гнізд використовуються дерева дуба звичайного (*Quercus robur*) (47,5% від числа обстежених гнізд), ясена звичайного (*Fraxinus excelsior*) (15%) і груші звичайної (*Pyrus communis*) (10%).

Ключові слова: денні хижі птахи, *Pandionidae*, *Accipitridae*, *Falconidae*, національний природний парк «Дворічанський», Харківська область, Україна.

Diurnal birds of prey of national nature park 'Dvorichanskyi' and adjacent territories**M.O.Vysochyn, M.V.Banik**

The studies of species composition and abundance of diurnal birds of prey may be quite indicative of the state of natural ecosystems and of the level of impact of human-induced factors on their functions. Such studies are particularly important within the protected areas taking into account unfavourable conservation status of many species of the group. The status, abundance, aspects of habitat distribution and breeding habitat preferences of diurnal birds of prey were studied within national nature park 'Dvorichanskyi' and adjacent territories (750 sq. km, Dvorichanskyi district, Kharkiv Region, Ukraine) in 2010–2018. 22 species were registered. The breeding of six species was confirmed e.g. Black Kite (*Milvus migrans*), Marsh Harrier (*Circus aeruginosus*), Goshawk (*Accipiter gentilis*), Sparrowhawk (*Accipiter nisus*), Common Buzzard (*Buteo buteo*), Booted Eagle (*Hieraaetus pennatus*). The breeding of four more species is considered probable namely Honey Buzzard (*Pernis apivorus*), Montagu's Harrier (*Circus pygargus*), White-tailed Eagle (*Haliaeetus albicilla*) and Hobby (*Falco subbuteo*). There are indications of possible breeding of Short-toed Eagle (*Circaetus gallicus*) and Kestrel (*Falco tinnunculus*). The rest of the species are migrating and/or wintering. The most numerous breeding species is Common Buzzard. The abundance of Booted Eagle is comparatively high that discerns the study area from other parts of Kharkiv Region. 40 nests of birds of prey were carefully inspected. The majority were found in ravine steppe forests (83%). Oak, alder and willow flood-plain forests are very important breeding habitats for Black Kite and Booted Eagle while ravine steppe forests are those for Goshawk, Sparrowhawk, Common Buzzard and Booted Eagle. Pedunculate oak (*Quercus robur*) is the most favourable tree species for building the nests (47.5% of all inspected nests) followed by European ash (*Fraxinus excelsior*) (15%) and European pear (*Pyrus communis*) (10%).

Key words: diurnal birds of prey, *Pandionidae*, *Accipitridae*, *Falconidae*, national nature park 'Dvorichanskyi', Kharkiv Region, Ukraine.

Дневные хищные птицы национального природного парка «Двуречанский» и его окрестностей М.О.Височин, М.В.Банік

Изучение видового состава дневных хищных птиц и оценки численности отдельных видов этой группы могут быть использованы для индикации степени сохранности природных экосистем и уровня воздействия на них антропогенных факторов. Для объектов заповедного фонда такие оценки особенно важны, учитывая неблагоприятный природоохранный статус многих видов хищных птиц. На территории национального природного парка «Двуречанский» и в его окрестностях (0,75 тыс. км², Двуречанский район, Харьковская область, Украина) статус, численность, особенности биотопического распределения и требований к гнездовым местообитаниям дневных хищных птиц изучали в 2010–2018 гг. За этот период выявлено 22 вида, из которых достоверно гнездятся 6 – коршун чёрный (*Milvus migrans*), лунь болотный (*Circus aeruginosus*), тетеревятник (*Accipiter gentilis*), перепелятник (*A. nisus*), канюк обыкновенный (*Buteo buteo*), орёл-карлик (*Hieraaetus pennatus*). Вероятным является гнездование ещё 4 видов: осоеда (*Pernis apivorus*), луна лугового (*Circus pygargus*), орлана-белохвоста (*Haliaeetus albicilla*) и чеглока (*Falco subbuteo*). Возможно, гнездятся змеяд (*Circaetus gallicus*) и пустельга обыкновенная (*Falco tinnunculus*). Остальные виды встречаются во время миграции и/или на зимовке. Наиболее многочисленный гнездящийся вид – канюк обыкновенный. Получены данные о сравнительно высокой численности орла-карлика, что выделяет район исследованый среди других частей Харьковской области. Детально обследовано 40 гнёзд хищных птиц. Большинство из них (83%) найдено в байрачных дубравах. Пойменные леса всех типов (дубравы, ольшаники, ивовые леса) – это очень важные гнездовые биотопы для коршуна чёрного и орла-карлика, а байрачные дубравы, соответственно, – для тетеревины и перепелятника, канюка обыкновенного и орла-карлика. Чаще всего для устройства гнёзд используются деревья дуба черешчатого (*Quercus robur*) (47,5% от числа обследованных гнёзд), ясеня высокого (*Fraxinus excelsior*) (15%) и груши обыкновенной (*Pyrus communis*) (10%).

Ключевые слова: дневные хищные птицы, Pandionidae, Accipitridae, Falconidae, национальный природный парк «Двуречанский», Харьковская область, Украина.

Вступ

В останні століття екосистеми степової та лісостепової зон України зазнали певних змін, що викликані освоєнням цілинних земель, вирубуванням природних та створенням штучних лісів, розвитком промисловості, підйомами і спадами інтенсивності ведення сільського господарства, збільшенням площ населених пунктів тощо (Банік, Коршунов, 2014). Особливо чутливими до цих змін виявились денні хижі птахи, що позначилось на їхньому видовому складі та чисельності, відбилось у скороченні ареалів тощо (Милобог, 2012). Такі особливості біології, як-от: відносно висока тривалість життя, статус консументів вищих порядків, зв'язок у гніздовий період із різними частинами ландшафтних комплексів можуть бути ключовими для виявлення екосистемних змін та здійснення непрямих оцінок біологічного різноманіття (Butet et al., 2010; Burgas et al., 2014).

Моніторинг популяцій денних хижих птахів у заповідниках і національних парках, де вплив багатьох факторів антропогенного походження мінімізований, дає змогу отримувати важливі дані для порівняння із ситуацією у межах більш трансформованих територій. Нами подібні роботи проводились упродовж 2010–2018 років у Двурічанському районі Харківської області, переважно в межах національного природного парку «Двурічанський». Метою дослідження було встановити сучасний видовий склад та характер перебування денних хижих птахів на території Двурічанського району.

Методи дослідження

Дані щодо статусу, розповсюдження і чисельності хижих птахів збирали на піших маршрутах переважно на території парку та у його найближчих околицях в долині ріки Осколу та її приток, річок Верхньої та Нижньої Двурічної. Додатково використовували також матеріали обліків птахів на автомобільних і човнових маршрутах. Для підтвердження даних про розміщення мисливських територій окремих видів на схилах правого корінного берегу р. Осколу послуговувалися також матеріалами обліків на постійних ділянках, які обстежувалися щорічно, з 2010 р., у травні – червні (Банік, 2017). Результати обліків видимої денної міграції птахів у долині р. Осколу, які здійснювали у шести пунктах спостережень у вересні – листопаді, дали змогу оцінити статус окремих видів під час осіннього перельоту. Загальна досліджена площа складала 0,75 тис. км².

У міжсезоння (жовтень – березень) особлива увага приділялась пошуку гнізд, що потенційно належали соколоподібним, із подальшим оглядом їх у гніздовий період (Гаврилюк, 2009). Для цього проводили суцільне обстеження лісових масивів, переважно байрачних та заплавних дібров. Для всіх знайдених гнізд за допомогою GPS-навігатора визначалися географічні координати їхнього розташування, а з використанням програмного забезпечення NextGIS Mobile місцеположення гнізд наносилися на топографічну основу з максимальним ступенем точності. Кожне гніздо документувалось – йому надавали номер у кадастрі. Описували конструкцію і тип розміщення гнізда (у розвилці гілок, стовбуру, на бічній скелетній гілці тощо), його форму. Визначали вид дерева, на якому було влаштоване гніздо, його діаметр на висоті 1,3 м і висоту, відстань до узлісся, особливості розташування у рельєфі тощо. Лінійні розміри гнізда (довжину і ширину, висоту гілкового шару) і висоту його розташування відносно підніжжя дерева вимірювали за допомогою фотографування з різних ракурсів таким чином, щоб у кадр потрапляла людина із рулеткою.

Характер перебування видів визначали за такими категоріями: гніздовий, пролітний, зимуючий. Категорії гніздування (можливе, ймовірне та достовірне) встановлювали за загально визначеними в Європі критеріями достовірності спостережень (Фесенко, Бокотей, 2002; Гаврилюк, 2009). Завдяки тому, що обліки проводили впродовж усього календарного року, визначено характер перебування видів на території Дворічанського району.

Систематика наводиться за Л.С.Степаняном (Степанян, 1990); назви видів – згідно із анотованим списком українських наукових назв птахів фауни України (Фесенко, Бокотей, 2000).

Характеристика району досліджень

Дворічанський район розташований на північному сході Харківської області та займає площу 1112 км². Ландшафтна структура району неоднорідна, він лежить у перехідній від лісостепу до степу смузі. Оскіл, найбільша річка району, поділяє його на дві різні за своїми ландшафтами території. Правобережжя Осколу характеризується добре розчленованим рельєфом із вузькими долинами річок, приток Осколу, та системою розгалужених яруг і балок, у верхів'ях яких зростають байрачні ліси. Майже повною відсутністю останніх відзначається лівобережжя Осколу, що вирізняється плавним рельєфом.

Згідно з геоботанічним районуванням України (Геоботанічне..., 1977), територія Дворічанщини належить до двох геоботанічних районів, які розділені річкою Оскіл: Куп'янсько-Дворічанського (Правобережно-Приоскольського) району Вовчансько-Куп'янського округу Середньоросійської лісостепової підпровінції Східноєвропейської провінції Європейсько-Сибірської лісостепової області та Сватівського району Старобільського округу Середньодонської підпровінції Причорноморської (Понтичної) степової провінції Європейсько-Азіатської степової області (смуга різнотравно-типчаково-ковилових степів). У правобережній частині району порівняно значні площі займають байрачні ліси, що утворені дубом звичайним (*Quercus robur*) та ясенем звичайним (*Fraxinus excelsior*). Правий берег долини Осколу крутий, високий, складений переважно крейдою, по його схилах розвинені крейдянні степи та рослинні угруповання гірсько-пустельного типу (Саїдахмедова та ін., 2012). Лівий берег – пологіший, терасований. Заплавна тераса ріки сягає 1–3 км завширшки, вкрита луками та болотами, із численними старицями і меншими за розмірами озерами. Прируслову частину заплави та стариці облямовують смуги вербового та в'язово-вербового лісу з верби білої (*Salix alba*), в'язу гладкого (*Ulmus laevis*), клену ясенелистого (*Acer negundo*), тополі білої (*Populus alba*). У центральній частині заплави у місці злиття Осколу і його приток, Верхньої та Нижньої Дворічанських, є значні масиви заплавних дібров. Уздовж притерасної частини заплави тягнуться переривчасті смуги вільшників з вільхи чорної (*Alnus glutinosa*). На лівому березі річки Оскіл розташований досить великий масив штучних лісів з сосни звичайної (*Pinus sylvestris*). Більша ж частина території району зайнята сільськогосподарськими полями на місці колишніх степів.

Результати та обговорення

Під час досліджень на території Дворічанського району зареєстровано 22 види денних хижих птахів. Окрім того, виявлено 75 гніздових ділянок, знайдено 54 і обстежено 40 гнізд соколоподібних. Найбільше гнізд було виявлено у байрачних лісах (82,5%), значно менше – у заплавних лісах різних типів (12,5%). У штучних соснових лісах було знайдено лише 5% гнізд, проте цей показник, найімовірніше, відбиває інтенсивність пошуків у цьому біотопі. Найчастіше для влаштування гнізд

птахами використовувались дерева дуба звичайного (47,5%), ясена звичайного (15%) і груші звичайної (*Pyrus communis*) (10%).

Нижче ми наводимо інформацію про денних хижих птахів Дворічанського району у вигляді анотованого списку.

Falconiformes – Соколоподібні

Pandionidae – Скопові

Pandion haliaetus (Linnaeus, 1758) – Скопа. Рідкісний пролітний вид. Окремі птахи траплялися як під час осінньої міграції (у третій декаді вересня 2012 р., ур. Заливне, особисте повідомлення А.І.Тупікова), так і весняної – на початку квітня 2018 р. під час розливу р. Оскіл у межах НПП Дворічанський та біля с. Масютівка (усне повід. В.Г.Клетьонкіна, підтвержене фото).

Accipitridae – Яструбові

Pernis apivorus (Linnaeus, 1758) – Осоїд. Рідкісний, ймовірно гніздовий вид. Гніздиться у байрачних дібровах. Щорічно навесні і влітку спостерігали поодиноких птахів або пари у долині Осколу між селами Красне Перше і Кам'янка, найчастіше уздовж узлісся великого лісу Заливного. Птахи у цей час проявляли територіальну поведінку. Гнізда осоїда нами поки що не знайдені.

Milvus migrans (Boddaert, 1783) – Шуліка чорний. Звичайний гніздовий та перелітний вид, заселяє заплавні ліси, де гніздування доведене. Ймовірним є гніздування також і в байрачних дібровах. Перші шуліки на території району з'являються на початку квітня. За весь час польових робіт в межах Дворічанського району було знайдено три гнізда шуліки чорного – по одному у заплавному діброві, вільшняку та вербняку. Всі гнізда були улаштовані на деревах – дубі, вільсі та вербі і розміщувались у розвилці головного стовбура. Нами були зроблені проміри лише гнізда у заплавному діброві. Гніздо було зведене птахами на висоті 13 м. Висота дерева склала 19 м, а його діаметр – 59 см. У горизонтальній проекції гніздо мало вигляд овалу. Його найбільший діаметр складав 60 см, найменший – 50 см. Висота гілкового шару дорівнювала 25 см. Гніздо було розміщене у 9 м від узлісся.

Circus cyaneus (Linnaeus, 1766) – Лунь польовий. Звичайний пролітний вид. Трапляється серед полів на вододілах. Найбільш рання дата зустрічі пролітного польового луня восени – 27.09.2015 р. над крейдяними схилами поблизу села Красне Перше. Мігруючі птахи цього виду, що прямували у південному напрямку, реєструвались у другій половині жовтня та на початку листопада (озера біля с. Нежданівка, у заплаві Осколу біля с. Кам'янка, між с. Новомлинськ і смт Дворічна та біля залізничної станції Гряниківка). Зустрічі взимку у Дворічанському районі невідомі, можливо, через брак спостережень у зимовий час у лівобережній частині долини Осколу. У центральних районах Харківської області польовий лунь зимує у невеликій кількості (Банік, 2019, у друці).

Circus macrourus (S.G.Gmelin, 1771) – Лунь степовий. Рідкісний пролітний вид. Спостерігали одну особину 5.04.2018 р. (усне повідомлення В.Г.Клетьонкіна, підтвержене фото) над заплавними луками р. Оскіл.

Circus pygargus (Linnaeus, 1758) – Лунь лучний. Нечисленний пролітний вид, ймовірно є на гніздуванні. Оселяється на заболочених ділянках у долині Осколу. Останніми роками трапляється зрідка, на відміну від початку та середини 2000-х рр. Окремі пари та поодиноких птахів спостерігали у гніздовий час у 2010–2016 рр. в околицях с. Красне Перше, Кам'янка, на третій терасі долини Осколу біля с. Нежданівка, а також у долині р. Оскіл на межі з Куп'янським районом. Пролітного самця реєстрували над схилами правого берега Осколу напроти с. Петрівка на початку вересня 2017 р.

Circus aeruginosus (Linnaeus, 1758) – Лунь очеретяний. Звичайний під час міграції, нечисленний на гніздуванні. Трапляється регулярно у заплаві р. Оскіл. Пари птахів прилітають у Дворічанський район наприкінці березня. Достовірно гніздиться на старицях у заплаві Осколу, на озерах біля с. Нежданівка, в очеретах заплави р. Верхня Дворічна. Чисельність виду на гніздуванні є порівняно невеликою через малі площі придатних для гніздування місць.

Accipiter gentilis (Linnaeus, 1758) – Яструб великий. Звичайний гніздовий вид. Гніздиться у соснових насадженнях та в байрачних дібровах. В районі досліджень нами було знайдено чотири гнізда, всі – в байрачних лісах. Такий низький показник можна пояснити тим, що яструб великий у Дворічанському районі селиться переважно у штучних старовікових соснових борах, які нами майже не обстежувались. Три гнізда з чотирьох знайдених розміщувались у верхній третині крон дерев, одне гніздо було влаштоване в середній третині крони. Висота розташування гнізд відносно

підніжжя дерева становила $14,5 \pm 5,2$ м (min=7 м; max=18 м), а власне середня висота дерев – $19 \pm 5,9$ м (min=13 м; max=23 м). «Гніздові» дерева яструбів представлені – ясенем звичайним (2 випадки), сосною звичайною та кленом ясенелистим (по одному випадку). Діаметр дерева на висоті 1,3 м в середньому становив $40,8 \pm 6,9$ см (min=35 см; max=50 см). Три гнізда були розташовані у розвилці стовбуру, а одне гніздо – на великій скелетній гілці осторонь від стовбура. Гнізда яструбів мали у горизонтальній проекції форму овалу – 2 випадки, кола та трикутника – по 1 випадку. Найбільше значення діаметру гнізда дорівнювало 65 см, найменше – 35 см (у середньому $46,9 \pm 11$ см). Висота гілкового шару у будівлях яструбів становила в середньому $27,5 \pm 8,7$ см (min=15 см; max=35 см). З «гніздових» дерев два росли на схилах балки північної експозиції, одне – на схилі східної експозиції і ще одне – на дні балки.

Accipiter nisus L. (Linnaeus, 1758) – Яструб малий. Звичайний, гніздовий вид. Гніздиться у байрачних дібровах, соснових лісах і, ймовірно, у вільшняхках. Восени активна міграція малих яструбів на території національного природного парку «Дворічанський» та у його околицях триває протягом жовтня. У цей час можна бачити переважно самців, хоча зрідка трапляються і самки. Пізно восени та взимку малих яструбів регулярно спостерігали у населених пунктах (сmt Дворічна, с. Красне Перше, с. Кам'янка, с. Колодязне). У цей час їх можна бачити під час полювання на горобців, які годуються на приватних подвір'ях.

У Дворічанському районі знайдено п'ять гнізд яструба малого: чотири з них розташовувались у байрачних дібровах, а одне – у штучному сосновому масиві. Три гнізда розміщувались у середній третині крони дерева, два гнізда – у верхній третині крони. Середня висота розміщення гнізд відносно підніжжя дерева дорівнювала $8,0 \pm 1,0$ м (min=5 м; max=9 м). Середня висота власне дерев з гніздами малих яструбів становила $14,3 \pm 3,8$ м (min=8 м; max=17 м). Діаметр дерев на висоті 1,5 м від підніжжя дерева дорівнював $36,0 \pm 14,0$ см (min=20 см; max=46 см).

Два гнізда розміщувались на груші звичайній, по одному гнізду було знайдено на липі серцелистій (*Tilia cordata*), клені гостролистому (*Acer platanoides*) та сосні звичайній. Чотири гнізда були влаштовані птахами у розвилці основного стовбуру дерева і лише одне розміщувалось на скелетній гілці на віддаленні від основного стовбура. Гнізда малих яструбів у горизонтальній проекції мали округлу (4 випадки) або овальну (1 випадок) форму. Середнє значення діаметру гнізд дорівнювало $42,5 \pm 5,35$ см (min=35 см; max=50 см). Висота гілкового шару становила в середньому $22,7 \pm 6,43$ см (min=18 см; max=30 см). Дерев з гніздами, що були знайдені у байрачних лісах, розташовувались на схилах балок південної (2 випадки), північної та східної (по 1 випадку) експозиції.

Buteo lagopus (Pontoppidan, 1763) – Зимняк. Звичайний пролітний і зимуючий вид. Тримається у відкритих ландшафтах. Навесні масова міграція зимняків спостерігається в першій декаді березня, а останні зустрічі припадають на кінець цього місяця (наприклад, 27.03.2014 р.). Восени інколи перші пролітні зимняки трапляються наприкінці вересня (28.09.2013 р.), але більшість летить пізніше, у другій половині жовтня і на початку листопада. Інтенсивність міграції змінюється з дня на день. Зокрема, 1.11.2018 р. в околицях Дворічної над високим правим берегом долини Осколу за 2 години спостережень у другій половині дня нарахували 5 пролітних птахів, 2.11.2018 р. біля степового озера у с. Нежданівка за 5,75 годин у першій половині дня – 1 птаха, 3.11.2018 р. північніше с. Кам'янка за 6,5 годин у першій половині дня – 13 особин, 4.11.2018 р. південніше с. Кам'янка за 3 години у першій половині дня – 1 птаха. Кількість пролітних зимняків виразно коливається також з року в рік.

Buteo buteo (Linnaeus, 1758) – Канюк звичайний. Звичайний пролітний і гніздовий вид. У гніздовий час у районі досліджень трапляються як канюки номінативного підвиду (*B. b. buteo*), так і канюки степового підвиду (*B. b. vulpinus*). У 2018 році вперше спостерігали канюків номінативного підвиду на зимівлі (у центральних і північних районах Харківської області випадки зимівлі реєструються впродовж останнього десятиліття). Канюк звичайний – найчисельніший вид серед гніздових денних хижих птахів району досліджень. Гніздиться у байрачних дібровах. Навесні перші канюки з'являються на місцях гніздування з середини і до кінця березня (16.03.2016 р., 21.03.2015 р.). Восени міграція починається, найчастіше, у першій декаді вересня (4.09.2017 р., 9.09.2016 р.), але інколи – пізніше (18.09.2015 р.) і триває до середини жовтня.

За весь час досліджень нами обстежено двадцять одне гніздо звичайного канюка. Двадцять гнізд були розташовані у байрачних лісах, і лише одне знайшли в сосновому лісі. Шість гнізд були влаштовані птахами в середній третині крони дерева, а п'ятнадцять гнізд розташовувались у

верхній третині. Середня висота розміщення гнізд відносно підніжжя дерев становила $13,3 \pm 4,1$ м (min=5 м; max=20 м), а середня висота дерев, на яких розташовувались гнізда, – $18,7 \pm 4,6$ м (min=8 м; max=25 м). Діаметр цих дерев на висоті 1,3 м від підніжжя, у середньому, становив $44,1 \pm 13,1$ см (min=20 см; max=75 см). Гнізда розміщувались на деревах таких видів: дуб звичайний – дванадцять гнізд; ясен звичайний – чотири гнізда; липа серцелиста, груша звичайна – по два гнізда; сосна звичайна – одне гніздо. Переважна більшість гнізд була розташована у розвилці головного стовбура дерева (13 випадків). Чотири гнізда розміщувались у розвилці великої скелетної гілки на деякій відстані від головного стовбура дерева. Три гнізда – безпосередньо на стовбурі, який мав значний нахил. Гнізда канюків у горизонтальній проекції мали таку форму: трикутну – п'ять гнізд; кола – десять гнізд; місяця – одне гніздо; овальну – три гнізда. Одне гніздо було настільки закрито гілками дерева, що неможливо було визначити його форму. Найбільший діаметр гнізд із неправильною формою становив 75 см, а найменший – 25 см. Середнє значення діаметру гнізда – $48,1 \pm 11,01$ см. Висота гілкового шару, в середньому, становила $26,7 \pm 7,76$ см (min=15 см; max=45 см). У байрачних лісах у кількох випадках (n=15) дерева із розташованими на них гніздами («гніздові» дерева) були зорієнтовані за експозицією по схилах балки: південь – 4 випадки; північ – 5; південний схід – 1; північний схід – 1; північний захід – 2; схід – 2. Шість гнізд були розташовані на деревах по днищах балок.

Circaetus gallicus (Gmelin, 1788) – Змієїд. Дуже рідкісний, можливо гніздовий вид. Реєструвався двічі (у липні 2016 та 2018 рр.) на одній і тій самій ділянці на північ від с. Красне Перше. Зустрічі змієїда у гніздовий час дозволяють припустити можливість гніздування виду у лісах на піщаній терасі долини Осколу.

Hieraetus pennatus (Gmelin, 1788) – Орел-карлик. Нечисленний пролітний і звичайний, гніздовий вид району досліджень. Гніздиться у байрачних дібровах і заплавної лісах. Дані широкомасштабного обстеження території Харківської області за програмою Другого Європейського атласу гніздових птахів (European Breeding Bird Atlas) у 2016–2017 рр. свідчать, що Дворічанський район суттєво вирізняється за чисельністю цього виду серед інших районів Харківської області. Орли-карлики виявлені у 4 з 34 квадратів 10×10 км, що були обстежені за програмою Атласу у Харківській області, з них два квадрати розташовані саме у Дворічанському районі і ще один – у сусідньому Куп'янському районі. Найраніше вид спостерігався навесні на території національного природного парку «Дворічанський» 7.03.2016 р. Більш регулярно поодиноких птахів можна бачити наприкінці березня. Шлюбний політ над крейдяними схилами поблизу села Красне Перше спостерігали наприкінці квітня (28.04.2014 р.). Восени пролітних орлів-карликів реєстрували на початку вересня.

В межах Дворічанського району нами знайдено сім гнізд орла-карлика. П'ять гнізд розташовувались у байрачних лісах, по одному гнізду було знайдено у вільшняку та у заплавної діброві. Всі гнізда розміщувались на живих деревах. Шість гнізд були влаштовані орлами у верхній третині крони дерева і лише одне – у середній третині крони. Середня висота розміщення гнізд відносно підніжжя дерев становила $15,3 \pm 2,7$ м (min=13 м; max=21 м). Висота гніздових дерев, в середньому, дорівнювала $20,7 \pm 3,6$ м (min=17 м; max=27 м). Діаметр дерев становив $56,5 \pm 18,6$ см (min=26 см; max=84 см). Орли-карлики обирали для гніздування, переважно, дуби (6 випадків), одне гніздо було розташоване на вільсі. П'ять гнізд поміщались у розвилці основного стовбура дерева, два гнізда – на бічній скелетній гілці на відстані від основного стовбура. Гнізда орлів-карликів у горизонтальній проекції мали овальну форму (4 випадки), круглу (2 випадки), трикутну (1 випадок). Середнє значення діаметру гнізд орла-карлика становило $56,7 \pm 9,6$ см (min=40 см; max=75 см). Висота гілкового шару, в середньому, дорівнювала $30,8 \pm 9,7$ см (min=20 см; max=45 см). Два «гніздові» дерева були розташовані на днищі балки, по одному – на схилі балки з північною, південною, північно-східною та південно-східною експозицією. Тож можна сказати, що птахи заселяють усі придатні місця в балках – незалежно від експозиції схилів.

Aquila pomarina C.L.Brehm, 1831 – Підорлик малий. Дуже рідкісний пролітний вид. Одного дорослого птаха спостерігали над заплавою Осколу напроти с. Кам'янка 26.03.2014 р.

Aquila chrysaetos (Linnaeus, 1758) – Беркут. Дуже рідкісний пролітний вид. Одну особину у вбранні другого року життя бачили над крейдяними схилами на території національного природного парку «Дворічанський» біля с. Кам'янка 3.11.2018 р. (підтвержене фото).

Haliaeetus albicilla (Linnaeus, 1758) – Орлан-білохвіст. Рідкісний, регулярно зимуючий і пролітний вид. Поодинокі особини регулярно трапляються в долині Осколу наприкінці осені і

взимку. Також є спостереження шлюбної поведінки дорослих орланів на території національного природного парку «Дворічанський» в березні. У гніздовий період спостерігались поодинокі птахи біля сіл Лиман Другий, Кам'янка та Нежданівка. Ймовірним є гніздування виду у соснових насадженнях на лівому березі р. Оскіл.

Falconidae – Соколови

Falco cherrug Gray, 1834 – Балабан. У минулому – ймовірно гніздовий, нині – дуже рідкісний пролітний вид. Дорослий самець був здобутий М.М.Сомовим біля с. Тополі 22.04.1889 р. (н. ст.) (Сомов, 1897). Пролітного птаха спостерігали над крейдяними схилами у південній межі села Красне Перше 28.09.2015 р.

Falco peregrinus Tunstall, 1771 – Сапсан. Дуже рідкісний зимуючий вид. У лютому 2012 року одного птаха було зареєстровано на току біля с. Тавільжанка під час полювання на голубів.

Falco subbuteo Linnaeus, 1758 – Підсоколик великий. Досить звичайний пролітний і доволі рідкісний, ймовірно гніздовий вид району досліджень. У гніздовий час підсоколиків реєстрували на території парку південніше с. Красне Перше та північніше с. Кам'янка, а також за його межами поблизу с. Масютівка. Восени їх під час міграції спостерігали у вересні. Найпізніша реєстрація виду на території парку – у першій декаді жовтня (2016 р., с. Новомлинськ).

Falco columbarius Linnaeus, 1758 – Підсоколик малий. Дуже рідкісний пролітний вид. Зареєстрований під час весняної міграції біля с. Нежданівка наприкінці березня 2014 р.

Falco vespertinus Linnaeus, 1766 – Кібчик. Рідкісний пролітний вид. Весняна міграція на території національного парку та у його околицях спостерігається упродовж травня. Відомі зустрічі поодиноких птахів над територією парку: під час прольоту у північно-східному напрямку (8.05.2011 р., 19.05.2011 р.); двох пролітних кібчиків бачили на території національного природного парку «Дворічанський» і в його околицях 25 і 27 травня 2015 р.

Дуже рання дата зустрічі молодого птаха, що активно полював над крейдяними схилами поблизу села Красне Перше 5.08.2016 р., дає підставу вважати, що цей птах походить з місцевих гніздових популяцій, оскільки у Харківській області ці птахи мігрують переважно у вересні.

Falco tinnunculus Linnaeus, 1758 – Боривітер звичайний. Досить рідкісний пролітний і ймовірно гніздовий вид. Влітку боривітра неодноразово спостерігали під час полювання над схилами правого берега Осколу.

Отже, у межах Дворічанського району достовірно гніздяться 6 видів соколоподібних – шуліка чорний, лунь очеретяний, яструби великий і малий, канюк звичайний, орел-карлик. Ймовірне гніздування передбачається для 4 видів – осоїда, луня лучного, орлана-білохвоста і підсоколика великого. Можливо, гніздяться зміїд та боривітер звичайний. Особливістю району досліджень є висока чисельність на гніздуванні орла-карлика, що підтверджується даними, які були зібрані у Харківській області упродовж 2016–2017 р. за програмою Другого Європейського атласу гніздових птахів.

Осілими видами є яструби великий і малий, ймовірно, також і орлан-білохвіст. До видів, які спостерігаються тільки під час міграції, належать скопа, луні степовий і польовий, підорлик малий, беркут, балабан, підсоколик малий, кібчик. Під час прольоту і зимівлі трапляється у Дворічанському районі зимняк, тільки взимку – сапсан. Нерегулярно на зимівлі трапляється також канюк звичайний номінативного підвиду.

Подяки

Автори щиро дякують В.Г.Клетьонкіну та А.І.Тупікову за надання цінних відомостей стосовно окремих видів хижих птахів.

Список літератури / References

Банік М.В. Озеро Лиман // Національна доповідь про стан ІВА територій в Україні. – 2019 (у друці). /Banik M.V. Liman lake // National report on the state of Important Bird Areas in Ukraine. – 2019 (in print)./

Банік М.В., Коршунов А.В. Наземные позвоночные украинской части бассейна Северского Донца: современное состояние, тенденции изменения численности и проблемы охраны // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: біологія. – 2014. – Вип.20, №1100. – С. 91–103. /Banik M.V., Korshunov A.V. Terrestrial vertebrates of Ukrainian part of Siversky Donets river basin: current state, trends of changes in numbers, and protection problems // Journal of V.N.Karazin Kharkiv National University. Series "Biology". – 2014. – Vol.20, no. 1100. – P. 91–103./

Гаврилук М.Н. Методичні рекомендації до програми моніторингу хижих птахів України. – Черкаси,

2009. – 20с. /Gavrilyuk M.N. Guidelines to the programme of the monitoring of birds of prey in Ukraine. – Cherkasy, 2009. – 20p./
- Геоботаничне районування Української РСР. – К.: Наукова думка, 1977. – 304с. /Geobotanical division of Ukrainian SSR. – K.: Naukova dumka, 1977. – 304p./
- Милобог Ю.В. Соколоподібні (Falconiformes) степової зони України: видовий склад, територіальний розподіл, динаміка чисельності та охорона. Автореф. дис. ... канд. біол. наук. – К., 2012. – 24с. /Mylobog Yu.V. Birds of prey (Falconiformes) in steppe zone of Ukraine: species composition, distribution, the dynamics of the numbers and protection. Abstr. Ph. D. thesis. – K., 2012. – 24p./
- Саїдахмедова Н.Б., Банік М.В., Громакова А.Б., Кривохижа М.В. НПП Дворічанський // Фіторізноманіття заповідників і національних природних парків України. Ч.2. Національні природні парки / Під ред. В.А.Онищенко і Т.Л.Андрієнко. – Київ: Фітосоціоцентр, 2012. – С. 191–205. /Saidakhmedova N.B., Banik M.V., Gromakova A.B., Kryvokhyzha M.V. NPP Dvorichanskyi // Phytodiversity in nature reserves and national nature parks in Ukraine. Pt.2. National nature parks / Ed. V.A.Onyshchenko, T.L.Andriyenko. – Kyiv: Phytosociocentre, 2012. – P. 191–205./
- Степанян Л.С. Конспект орнитологической фауны СССР. – М.: Наука. 1990. – 727с. /Stepanyan L.S. The conspectus of the avifauna of SSSR. – M.: Nauka, 1990. – 727p./
- Сомов Н.Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии. – Харьков: Типография А.Дарре, 1897. – IX, 194. – 680с. (Отд. прил. к XXVI тому Тр. Об-ва испытат. природы при Импер. Харьк. ун-те). /Somov N. N. The avifauna of Khar'kov government. – Khar'kov: A.Darre printing house, 1897. – 783p./
- Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Анований систематичний список українських наукових назв птахів фауни України. – Київ–Львів, 2000. – 44с. /Fesenko G.V., Bokotey A.A. The Annotated List of the Ukrainian Scientific Names of the Bird Species Belonging to the Fauna of Ukraine. – Kyiv-L'viv, 2000. – 44p./
- Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Птахи фауни України: польовий визначник. – К., 2002. – 416с. /Fesenko G.V., Bokotey A.A. Birds of Ukraine: a field guide. – K., 2002. – 416p./
- Banik M.V. Breeding bird communities in hills with chalk outcrops in national nature park "Dvorichanskyi" // The Journal of V.N.Karazin Kharkiv National University. Series "Biology". – 2017. – Issue 28. – P. 110–115.
- Burgas B., Vyholm P., Parkkima T. Raptors as surrogates of biodiversity along a landscape gradient // J. Appl. Ecol. – 2014. – Vol.51. – P. 786–794.
- Butet A., Michel N., Rantier Y. et al. Responses of common buzzard (*Buteo buteo*) and Eurasian kestrel (*Falco tinnunculus*) to land use changes in agricultural landscapes of Western France // Agriculture, Ecosystems and Environment. – 2010. – Vol.138. – P. 152–159.

Представлено: М.Н.Гаврилюк / Presented by: M.N.Gavrilyuk

Рецензент: Т.А.Атемасова / Reviewer: T.A.Atemasova

Подано до редакції / Received: 27.03.2019

About the authors: M.O.Vysochyn – National nature park 'Dvorichanskyi', Slobozhanska str., 5, Dvorichna, Kharkiv Region, Ukraine, 62702, visochin@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-5847-4810>
M.V.Banik – V.N.Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, Ukraine, 61022, mikbanik@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-0689-188X>

Про авторів: М.О.Височин – Національний природний парк «Дворічанський», вул. Слобожанська, 5, смт Дворічна, Харківська область, Україна, 62702, visochin@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-5847-4810>

М.В.Банік – Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків, Україна, 61022, mikbanik@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-0689-188X>

Об авторах: М.О.Высочин – Национальный природный парк «Дворечанский», ул. Слобожанская, 5, пгт Дворечная, Харьковская область, Украина, 62702, visochin@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-5847-4810>

М.В.Банік – Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, Украина, 61022, mikbanik@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-0689-188X>